

Вовк О. Й.,

*кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри історії права та держави
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

УНІВЕРСАЛИ ЯК ДЖЕРЕЛО МІСЬКОГО ПРАВА ГЕТЬМАНЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – XVIII СТОЛІТЬ

PROCLAMATIONS AS A SOURCE OF HETMANATE'S CITY LAW OF THE SECOND HALF OF XVII – XVIII CENTURIES

У статті зроблено історико-правовий аналіз універсалів як сукупного джерела міського права Гетьманщини др. пол. XVII – XVIII ст., охарактеризовано їх за походженням та призначенням. Встановлено, що Гетьманщина (державна офіційна назва – Військо Запорозьке) в зазначений період з усіма землями та містами перебувала спочатку під владою Речі Посполитої, а потім у складі Російської монархії.

Досліджено, що у сфері міського самоврядування суспільні відносини в українських містах регулювалися нормами міського права, в тому числі положеннями локаційних універсалів (локацій) автономної влади Гетьманщини, які доцільно поділяти на окремі визначені групи. Найбільш значимими з них були ті, які підтверджували надання права на самоврядування магдебурзького зразка українським містам.

Універсали українських гетьманів оборонного або заборонного чи захисного характеру, які надавалися містам Гетьманщини починаючи з правління Б. Хмельницького і до К. Розумовського включно, охороняли права міських громад від зловживань з боку місцевої адміністрації та представників інших станів. Гетьманськими дозвільними універсалами містам надавалося право залишати значну частину прибутків за органами міського самоврядування та міщанами. Вибірчі універсали гетьманів окремим особам на вїтвство в органах самоврядування контролювали порядок виборів в містах та запобігали зловживанням при їх проведенні. Універсали упорядкування, що видавалися містам гетьманами та полковниками уточнювали соціально-економічні повноваження магістратів або ратуш та налагоджували господарські взаємовідносини міських мешканців між собою та владою.

Окрему групу локаційних універсалів складали ті, що стосувалися належної господарської діяльності міських ремісничих цехів та захищали соціальні права міщан – ремісників. Положення універсалів усіх вказаних груп забезпечували правове регулювання суспільних відносин в сфері міського самоврядування міських поселень Лівобережної України переважно до проведення в українських містах Російській імперії міської реформи та введенню в дію Жалуваної грамоти містам 1785 р.

Ключові слова: *правовий акт, локація, самоврядування, Військо Запорозьке, українські міста, магістрат, ратуша, міська громада, міщани.*

The article contains a historical and legal analysis of proclamations as a cumulative source of Hetmanate's city law of the second half of 17th – 18th centuries, and their characteristic by origin and purpose. It was established that Hetmanate (a state official name was – Zaporizhian Host) was under the rule of Polish-Lithuanian Commonwealth during this period with all the lands and cities, and then as a part of the Russian monarchy.

It is studied that in the field of municipal government, public relations in Ukrainian cities were governed by the norms of urban law, including the provisions of local proclamations (locations) of the autonomous government of Hetmanate, which should be divided into separate specific groups. The most significant of them were those that confirmed the granting of the right to self-government of the Magdeburg sample to Ukrainian cities.

The proclamations of Ukrainian hetmans of a defensive, prohibited or protective nature, which were granted to the cities of Hetmanate since the reign of B. Khmelnytskyi and including K. Rozumovskyi, protected the rights of urban communities from abuse by the local administration and representatives of other classes. The cities were given the right to leave a significant part of the income to the city government bodies and burghers by Hetman permitting proclamations.

The electoral proclamations of hetmans to certain individuals controlled the order of elections in cities and prevented abuse during their conduct. The regulation proclamations, issued to the cities by hetmans and colonels, clarified the social and economic power of magistrates or town halls and established the economic relations of the urban inhabitants.

A separate group of local proclamations consisted of those relating to the proper economic activity of urban craft workshops and defended the social rights of burghers-artisans. It is proved that the norms of proclamations of all groups provided legal regulation of social relations in the sphere of municipal government of Left-Bank Ukraine primarily till the first city reform in Ukrainian cities conducted by Russian Empire and the introduction of the Charter to Cities of 1785.

Key words: *legal act, location, self-government, Zaporizhian Host, Ukrainian cities, magistrate, town hall, city community, bourgeois.*

Муніципальне законодавство сучасної України в сфері місцевого самоврядування повинно постійно удосконалюватися з урахуванням споконвічного вітчизняного досвіду особливостей нормативно-правового забезпечення діяльності самоврядних органів українських міст різних історичних етапів в тому числі козацько-гетьманського періоду, коли на рубежі пізнього Середньовіччя та Нового часу

активізуються урбанізаційні процеси майже у всіх державах європейського континенту включаючи тогочасну Гетьманщину до основних джерел права якої належали нормативні акти у формі універсалів.

Злободенність обраної теми обґрунтується тим, що останнім часом окремі проблеми, пов'язані з аналізом складових конгломерату правової системи України козацько-гетьманської доби, розглядали у своїх

роботах багатьох вітчизняних та зарубіжних науковців: В.Г. Балушок, О.І. Биркович, О.І. Береза, І.Й. Бойко, М.С. Булкат, К.А. Вислобоков, Ю.В. Волошин, Г.Л. Гладка, І.А. Грицяк, В.Д. Гончаренко, Т.Д. Гошко, О.І. Гуржій, О.Г. Дарнопих, Ж.О. Дзейко, Ю.Л. Дмитришин, Г.С. Доманова, А.Э. Заяць, Д.В. Казіміров, І.М. Кісіль, М.М. Кобилецький, О.В. Коваленко, А.І. Козаченко, Н.В. Левченко, О.В. Макаренко, Т.О. Матвеева, О.М. Мироненко, В.В. Молдаван, К.В. Мануїлова, В.О. Ньюїна, Т.О. Остапенко, Я.М. Падох, С.М. Пасічник, В.З. Прус, О.І. Резнік, А.В. Резніков, К.І. Ровинська, Н.П. Сиза, І.М. Ситий, І.О. Сердюк, П.С. Сохань, І.Я. Терлюк, І.Б. Усенко, В.З. Ухач, М.Г. Хаустова, Л.В. Хомко, В.В. Цветков, Н.О. Чудик, Є.В. Шаломєєв, В.С. Шандра, Г.К. Швидько, О.О. Шевченко, Ю.С. Шемшученко, С.В. Щербина та інші, однак в історико-правовому плані дослідження чинних універсалів як джерела міського права українських міст Гетьманщини другої половини XVII – XVIII століть, окремо не відбувалося.

Метою наукового дослідження є неупереджене охарактеризування універсалів як окремого виду джерел комплексної галузі міського права Гетьманщини другої половини XVII – XVIII століть, детально атестація яких забезпечить їх сприйняття на більш високому рівні в історико-правовій науці.

Хронологічно Гетьманщина (офіційна назва – Військо Запорозьке) як держава відбулась на теренах Європи, спочатку у складі Речі Посполитої, а потім Російської монархії з 1648 року й до середини 80-х років XVIII століття.

За весь зазначений період територія Гетьманщини з усіма землями та містами не була стабільною, її межі змінювались відповідно до об'єктивних та суб'єктивних економічних, соціальних і політичних подій. За Андрусівським договором 27 січня 1667 р. та трактатом про «Вічний мир» 26 квітня 1686 р. між Росією і Польщею досить чітко розмежувалися українські лівобережний і правобережний регіони, які мали риси практично автономних держав у складі різних великих державних утворень, з тією лише різницею, що Правобережжя юридично не відокремлювалося від Польщі (на противагу Лівобережжю, розмежованому з Росією) [2, с. 52].

Більше 100 років межі Гетьманщини залишалися майже незмінними. Завдяки публічно-правовим актам як пам'яткам права, які зосереджені насамперед в переписних (1654-1666 рр.), клятвоприводних (1667-1712 рр.), записних книгах та інших документальних джерелах можна припускати, що до найбільших міст та містечок Гетьманщини з різним ступенем самоврядування слід віднести: Мглин, Попова Гора, Погар, Почеп, Стародуб, Новгород-Сіверський, Лоїв, Любеч, Седнів, Сосниця, Чернігів, Глухів, Гоголів, Короп, Батурін, Борзна, Конотоп, Кролевець, Ніжин, Остер, Козелець, Бровари, Вишгород, Київ, Васильків, Стайки, Кагарлик, Ічня, Прилуки, Биків, Яготин, Переяслав, Золотоноша, Кропивна, Іркліїв, Ромен, Лохвиця, Пирятин, Липове, Городище, Лубни, Жовтін, Гадяч, Зінків, Котельва, Опішня, Миргород, Хорол, Говтва, Кременчук, Коло-

мак, Полтава, Нехвороща, Царичанка, Переволочна. За матеріалами Генерального слідства про маєтності, що було проведено 1729–1730 роках у Гадяцькому, Київському, Лубенському, Миргородському, Ніжинському, Переяславському, Полтавському, Прилуцькому, Стародубському та Чернігівському полкових округах, до міст Гетьманщини потрібно також додати ті, які постали протягом XVIII ст, а саме: Нове Місто, Городня, Седнів, Ямпіль, Биків, Бориспіль, Яблунів, Горошин, Городище, Будища, Бельковська, Константинів. Переважно це були міські поселення Лівобережної України, а на Правобережжі залишався тільки Київ з околицями. Суспільні відносини у вказаних містах регулювалися міським правом, в тому числі загальнодержавними та локаційними універсалами.

Особлива правова система Гетьманщини почала формуватися разом з такими правовими явищами як модерною козацько-гетьманською державою та новим національним суспільним устроєм. Як стверджують науковці, правові явища й процеси в кожній державі можуть перебувати в багатозначних станах, однак при цьому зберігати в специфічній формі відносини правової спільності, цінності, комплексності, що дозволяє говорити про правову систему [1, с. 324].

Точочасна правова система Гетьманщини як сукупність всіх правових явищ, характеризує насамперед стан українського права взагалі та міського зокрема, яке було його галуззю зі своєю системою джерел права. Ми вважаємо, що в даній роботі поняття «джерело права» потрібно розглядати в двох аспектах: 1) це зовнішня форма встановлення, форма вираження права; 2) надання нормі правового змісту, Тому джерело права є зовнішньою формою об'єктивізації правової норми [2, с. 62]. Сукупність джерел права Гетьманщини середини XVII – другої половини XVIII століть, між якими існував зв'язок та взаємодія, представляли собою визначену систему, що перебувала в постійному розвитку в залежності від соціально-політичних змін, що відбувалися в державі та суспільстві.

На той час як в Західній Європі та в Україні зміст міського права становили норми, які регулювали відносини між жителями міста, впорядковували організацію міського життя, що здійснювалося за принципом самоуправління, визначали права, свободи й обов'язки городян [3, с. 42]. Загальнодержавні та локальні правові норми як джерела міського права регулювали суспільні відносини у сфері міського самоврядування українських міст, які були пов'язані з організацією і здійсненням влади міських громад.

Види джерел міського права Гетьманщини різноманітні. До найдавніших з них в українських містах залишалися правові звичаї, які сформувалися в період середньовіччя, коли міське право ліквідувало дію персонального принципу в праві та втілило в життя інший прогресивний принцип – територіальний. Сукупність локаційних привілеїв, грамот та універсалів (локацій) розглядається як перший серед основних видів офіційних джерел міського права

Гетьманщини, які доцільно розподіляти на окремі визначені групи. До другого виду письмових джерел міського права Гетьманщини відносяться так звані збірники з магдебурзького права, які вміщували в собі крім положень з організації міського самоврядування, також норми цивільного, кримінального, процесуального права, на які спиралися магістратські та ратушні урядовці при вирішенні судових справ. Серед них найбільш вживаними були Зерцало Саксонів, Артикули права магдебурзького та Порядок судовий у справах міських права магдебурзького.

Серед офіційних збірників законодавчих актів як джерела міського права Гетьманщини на особливому місці продовжував залишатися Литовський статут 1588 року та його наступні перевидання XVII – першої половини XVIII століть. Збірники законодавства автономної влади Гетьманщини репрезентують собою окремий вітчизняний вид джерел міського права, до якого насамперед відносились Інструкція судам 1730 р., Процес короткий приказний 1734 р. та Права за якими судиться малоросійський народ 1743 р. Ще одну видову групу джерел міського права козацько-гетьманської доби складають нормативно-правові акти (в найширшому розумінні) магістратів, ратуш та ремісничих цехів. До них можна віднести розписні книги міст, протоколи магістратів про запис поточних справ, книги купчого письма, цехові статуту, рапорти та доношення магістратів до Генеральної військової канцелярії тощо.

Локації у вигляді законодавчих привілеїв, грамот та універсалів були чинним видом джерел міського права Гетьманщини. Взагалі латинське слово “locatio” має декілька значень та перекладається українською мовою як «розміщую, розташовую, поміщаю, оселяю», а в сенсі міського права як початкове значення – закладаю нове місто.

У наукових роботах зустрічається декілька класифікацій документальних локаційних привілеїв містам, з яких найбільш поширена і проста це їх загальний поділ на правові та просторові локації. Крім того автор підтримує Т.Д. Гошко в її більш детальному та конкретному поділі міських локацій XVI–XVII століть на сім груп, а саме: 1) королівські привілеї містам на магдебурзьке право; 2) для приватних міст, привілеї їх власників на магдебурзьке право та королівські грамоти із підтвердженням правомірності; 3) привілеї окремим особам на вийтіство; 4) привілеї, які вже в рамках запровадженого самоврядування, уточнювали взаємини міщан з іншими категоріями міських жителів, представниками державного та місцевого управління, церквою; 5) грамоти, що розширювали спектр дарованих міщанам привілеїв; 6) привілеї, які підтверджували магдебургію (з корективами об’єму самоврядування чи без таких коректив); 7) привілеї, що компенсують втрати представників місцевої влади через використання норм магдебурзького права [4, с. 105].

Відносно періоду Гетьманщини другої половини XVII – XVIII століть, автор вважає за доцільне ще один розподіл локаційних привілеїв (грамот) на дві визначені групи: а) привілеї – листи попередньої

литовсько-польської доби, які були визнані новим правлінням чинними; б) привілеї у вигляді універсалів гетьманської влади. Окреме місце в цьому поділі займають ще царські (імператорські) жалувані грамоти та укази, дія яких все одно засвідчувалась повторно універсалами.

Конкретно щодо визначення дефініції універсалів, то назва цих правових актів походить від латинського терміну “universalis” – загальний. Спершу поняття «універсал» закріпився в польській юридичній термінології, потім був запозичений від неї до української. Це сталося через те, що наприкінці XVI ст. право приймати універсали – військові розпорядження – польський уряд поширив і на гетьманів козацького реєстрового війська [5, с. 79].

До 1564 р. Універсали видавались латинською мовою, а перший універсал, що був виданий польською мовою за короля Сигізмунда II Августа мав назву “Uniwersal podogowy”. Текст універсалів складався з трьох частин: вступної (зазначення того, хто його видавав, осіб яким його адресовано); розпорядчої (викладався зміст розпорядження); заключної (місце, рік, дата видання та особистий підпис особи, що його видала) [6, с. 978]. Розпорядча частина окремих видів універсалів, в тому числі локаційних, мала свою специфічну структуру та формулярний зміст.

Залежно від обсягу владних повноважень, що зосереджувалися в руках гетьманів, універсали приймалися ними одноособово або за участі ради старшин, або радою старшин від імені гетьманів, а в першій половині XVIII ст. – за погодженням із російським царем [7, с. 202]. Універсали центральної гетьманської влади розсилалися до полкових канцелярій, міських магістратів та ратуш. На думку Ж.О. Дзейко, в універсалах широко використовувався казуїстичний, а також абстрактний способи формулювання норм права та здебільшого переважав прямий спосіб викладу правових норм, відбувалося закріплення не лише заборонних та зобов’язуючих, а й уповноважуючих норм.

Переважно зміст універсалів був викладений стисло, проте недостатньо конкретизовано, вони характеризувалися наявністю логічного зв’язку між закріпленими в них правовими нормативами, який ґрунтувався на їх певній змістовній спрямованості [8, с. 17]. Тексти гетьманських універсалів завершувалися однаковою формулою, в якій вказувалося прізвище гетьмана або генерального писаря. Наприклад, Універсал Б. Хмельницького «Про затвердження Івана Скандера чернігівським війтом» від 8 XI. 1649 р. закінчується фразою «Богдан Хмельницький, рука власна» [9, с. 94], а в кінці Універсала Б. Хмельницького «Про заборону чинити утиски ніжинським міщанам» від 1 XI. 1650 р. записано: «Іван Виговський, писар Війська Запорозького, рукою власною» [9, с. 108]. Кожен оригінал універсалу скріплювався підвісною особистою печаткою гетьмана, про що засвідчувалося також в їх копіях.

Першоджерела текстів універсалів та їх копій серед інших правових актів Гетьманщини другої половини XVII – XVIII століть зберігаються на сьо-

годнішній день переважно в фондах всіляких вітчизняних і зарубіжних історичних архівів та бібліотек. Насамперед, до них відносяться: фонд 51 («Генеральна Військова канцелярія») Центрального державного історичного архіву України м. Києва; фонд 1 («Архів О. Лазаревського») та фонд 12 («Архів В. Модзалевського») Інституту рукописів Центральної бібліотеки України імені В.І. Вернадського тощо.

Для кращого сприйняття текстів універсалів стосовно міст, що знаходяться у фонді 51, Г.К. Швидько поділяє їх на три види: за формою, походженням та змістом, а кожен з цих видів відповідно на окремі групи [10, с. 14–15]. Найбагатшим поза межами України за кількістю одиниць зберігання, за різноманітністю видів документів та відображеними в них політичними і соціально-економічними процесами є фонд 124 («Малоросійські справи») Російського державного архіву давніх актів у м. Москві з кількома тисячами документів, що охоплюють період з 1522 по 1719 роки [11, с. 99]. У Архіві Санкт-Петербурзького відділення Інституту історії Російської Академії наук у фонді 68 («Київська казенна палата»), крім інших публічних актів, зберігається ще 369 гетьманських універсалів [11, с. 100], деякі з яких стосовно міського самоврядування чекають ще на своїх дослідників.

Аналізуючи всю сукупність нормативно-правових актів Гетьманщини, автор погоджується з твердженням науковців, що згідно юридичної точки зору за галузями правового регулювання універсали слід розділити на три основні групи: адміністративно-правові, цивільно-правові і кримінально правові, але такий поділ є досить умовним, адже чіткій систематизації за галузями права не піддається значна частина універсалів, котрі мають комплексний характер і містять кілька правових норм, що належать до різних галузей права [5, с. 82].

До уповноважених суб'єктів ухвалення усіх категорій універсалів взагалі та локаційних зокрема можна віднести: гетьмана Війська Запорозького (Гетьманщини); урядовців генеральної військової старшини (генеральний бунчужний, генеральний обозний, генеральний суддя тощо); місцевих урядовців полково-сотенних округів (полковники, сотники та намісники); старшину Війська Запорозького Низового (кошовий отаман, полковники); Генеральну військову канцелярію як центральну адміністративну установу Гетьманщини другої половини XVII – XVIII століть.

Основним першоджерелом та документальним зразком державним універсалам про самоврядування міст (локаційним універсалам) були королівські та великокняжі локаційні привілеї, в яких як вдало підмітила Т.Д. Гошко, доволі детально розписано подробиці життя нового міста, зазвичай багато уваги відводиться питанням торгівлі, податків, часто оборони, відчутно менше – структурі органів самоврядування та з'являється таке враження, що міщан нових осад це турбувало найменше, як і порядок судочинства чи законодавча основа дарованих їм привілеїв [12, с. 449]. Далі Т.Д. Гошко зазначає, що локаційні

грамоти кожного міста були певною мірою унікальними, адже містили доволі різноманітний набір змістових блоків, кількість і комбінації яких були іншими в кожному окремому випадку, мозаїчне зображення, що вони укладали, щоразу було самотутнє, а певні ж загальні риси вводили українське ранньомодерне місто в європейський контекст [12, с. 465].

Важливо і те, що локаційні привілеї, часто-густо були важливіші від правових кодексів, бо саме на них передусім покликалися, створюючи органи міського самоврядування чи розв'язуючи ті чи ті суперечки [12, с. 470]. Безспірно, українські міста Подніпров'я, порівняно з Центрально-Європейськими, отримують відносно пізніше локаціями право на самоврядування (крім Києва), і вже за зразком не стільки Магдебурга чи Хелма, а як в них зазначено Кракова та Львова. Саме пізніші королівські локаційні привілеї кінця XVI – першої половини XVII століть стали прикладом для нормотворчості гетьмана та його адміністративних органів.

З наявних правових пам'яток вказаного періоду важливе значення для регулювання суспільних відносин в міському самоврядуванні українських міст Гетьманщини мали саме гетьманські універсали. На перше місце за їх значимістю на нашу думку слід поставити ті, які підтверджували надання права на самоврядування магдебурзького зразка українським міським громадам. Наприклад до так званих підтверджувальних локаційних універсалів можна віднести: Універсал Івана Брюховецького про підтвердження давніх прав і володінь міста Чернігова, наданих польськими королями та українськими гетьманами від 7 VII. 1663 р. [13, с. 287]; Універсал Івана Брюховецького місту Ніжину на магдебурзьке право від 23 III. 1664 р. [13, с. 321]; Універсал Івана Брюховецького про підтвердження місту Стародубу магдебурзького права від 2 III. 1668 р. [13, с. 360]; Універсал Дем'яна Многогрішного стародубським міщанам про підтвердження магдебурзького права, прав на прибутки з двох млинів під містом Стародубом на річці Бабинці і в селі Глазукові на річці Ваблі та про надання на міські потреби Шаршовицького млина на річці Росусі від 21 VII. 1668 р. [13, с. 478]. Універсал Дем'яна Многогрішного про підтвердження місту Погару магдебурзького права та прав міста на села Чауси та Яковлевичі з млином у селі Савост'яновичах на річці Бойні від 9 III. 1669 р. [13, с. 490]; Універсал Івана Самойловича стародубським міщанам про підтвердження магдебурзького права та права на млини від 21 VI. 1672 р.; Універсал Кирила Розумовського про підтвердження магдебурзького права місту Полтаві від 25 VIII. 1752 р. [14]; Універсал Кирила Розумовського про відновлення діяльності магістрату міста Новгород-Сіверська від 17 XI. 1752 р. [15] тощо. Звичайно не всі підтверджувальні або відновні локаційні універсали дійшли до нашого часу через різні негаразди. Проте з тих, які знаходяться у науковому вживанні можна зазначити, що за своїм змістом та структурою вони в багатьох в чому подібні між собою. За зразок можна привести Універсал Івана Брюховецького про підтвер-

дження місту Козельцю магдебурзького права від 8 VII. 1663 р., що був виданий на прохання войта Олександра Долинського, бургомистра і всього магістрату м. Козелець для підтвердження давних прав і свобод магдебурзьких, в резолютивній частині якого зазначено: «... и симь листомь нашимь конфермуемь, приказуючи такь полковнику кievському, сотникови и атаманови и товариству козелскому, яко и иннимь паномь полковникомь и всеї старшине и черни Войска його царского величества Запорозкого, аби приречоному вуйтові майстратови и всемь міщанамь козелскимь найменшого в привилеяхь ихь насилія чинити не важился...» [16]. Як видно з тексту даного та інших підтверджувальних локаційних універсалів, то всі вони ухвалювалися гетьманами на прохання міських магістратів. У вказаних локаційних універсалах гетьмани звертаються насамперед до своїх військових адміністраторів – полковників, сотників, міських отаманів, повідомляючи їм факт підтвердження містам магдебурзького права з наказом не порушувати самоврядних порядків, а потім вже з вітанням до міщан. З однієї сторони, дані універсали конфірмували (зміцнюючи, затверджуючи) попередні локаційні привілеї та грамоти легалізуючи основи міського самоврядування, а з другої, закріплювали гетьманську зверхню владу в Україні та посилювали її авторитет серед міщанства.

Немаловажне значення мали універсали українських гетьманів оборонного або заборонного чи захисного характеру, які надавалися містам Гетьманщини починаючи з правління Богдана Хмельницького і до Кирила Розумовського включно. Серед універсалів, які не дозволяли втручатися у самоврядні та господарські справи міських магдебургій представникам інших станів, урядовій адміністрації, війську та церкві, варто як приклад виділити наступні: Універсал Богдана Хмельницького про заборону чинити утиски ніжинським міщанам від 1 VIII. 1650 р. [9, с. 108]; Універсал Богдана Хмельницького про заборону козакам вимагати від кievських міщан підводи і данину від 26 XI. 1655 р. [9, с. 174]; Універсал Богдана Хмельницького місту Слуцьк про захист його від постоїв і переходів військ від 7 V. 1656 р. [9, с. 187]; Універсал Івана Виговського чернігівському полковнику і старшині полку про заборону втручатися в міські суди і порядки від 16 XI. 1657 р. [13, с. 62]; Універсал Юрія Хмельницького про заборону чинити кривду чернігівським міщанам від 7 VIII. 1660 р. [13, с. 166]; Універсал Івана Брюховецького про заборону козакам і посполитим шинкувати горілкою в Києві, порушуючи цим права Київського магістрату від 22 VI. 1663 р. [13, с. 300]; Універсал Івана Самойловича про взяття під протекцію кievських міщан, із заороною переїжджим військовим людям вимагати від них провіант, напої, одяг та підводи від 10 VI. 1672 р. [13, с. 641]; Універсал Івана Мазепи про заборону монастирям і козакам шинкувати горілкою на шкоду Київській ратуші від 25 XI. 1706 р. [17, с. 498] тощо. Для прикладу можна навести зміст Універсала Богдана Хмельницького про заборону вимагати будь-

яку данину від кievських міщан від 3 VI. 1653 р., в якому він вбачаючи про зубожіння міщан столичного міста Києва через війну та епідемію бере їх під свою протекцію та постановляє: «... даємо тут наш універсал вишеченованым месчаном кievскимь для вшелякое обороны, сурово каждому з Войска нашего Запорозкого розказуючи, абы се жадень не важиль в месте Киеве, такь од нас посланих, яко и въ войско идучий, месчаном там застаючим кривды жадное и перенагабания чинити и въ оних жадных данин... теды и тые нічого брати не повинни, опроч счо в листе нашом доложено будет» [9, с. 134]. За невиконання положень даного та інших аналогічних гетьманських універсалів передбачалися сурові покарання аж до смертної кари через повішення. Цей вид правових актів за їх подібністю ми вважаємо за доцільно іменувати як локаційні охоронні універсали громадам українських міст козацько-гетьманської доби, в яких гетьмани охороняли особливе правове становище самоврядних міст від стороннього втручання, а конкретно: підвищувати місцевою адміністрацією податків, данин та мит порівняно з тими, які встановлені раніше; здійснювати військові переходи, постої та побори в містах; захоплювати магістратські землі та сіножаті; порушувати правила міської торгівлі особливо горілчаними виробами, що шкодило б прибуткам магістрату; вимагати в міщан підвід для перевозів; вступати козацькій старшині в магістратське судочинство тощо, тобто дані універсали насамперед охороняли давні міські порядки та попереджали різного виду правопорушення проти підмурів міського самоуправління.

До наступної групи припадають гетьманських локаційні універсали дозвольного характеру, до яких наприклад належали такі: Універсал Богдана Хмельницького про залишення міщанам Козельця міських прибутків від 10 X. 1656 р. [9, с. 213]; Універсал Івана Мазепи борзенському війтові з міщанам про закріплення двох третіх розмірових прибутків за ратушою від 7 січня 1704 р. [17, с. 417]; Універсал Івана Мазепи кievському війтові з усім магістратом і міщанам про дозвіл надавати підводи на коротку відстань тільки тим подорожнім, які мають гетьманську або царську подорожню від 18 II. 1706 р. [17, с. 476] тощо. Дані універсали також подібні між собою як за структурою так і за змістом. Серед них є цікавим Універсал Богдана Хмельницького з дозволом кievським міщанам вести торгівлю з Старим Биховом, який піддався під владу Запорозького Війська від 15 III. 1657 р. [9, с. 219]. В даному універсалі гетьман надає дозвіл кievським купцям та міщанам всілякої торгівлі з білоруським містом Старий Бихов, що добровільно перейшло під протекцію Війська Запорозького, але по суті залишалось у складі Речі Посполитої та конкретно вказує: «Пильно теды жадаем и приказуем, жебы без вшелякого задержания и гамованя всюди пропусчано так самых [кievських купців], яко и факторовъ ихъ, мыт жадныхъ и подачок абы у нихъ не витягано, ведлугъ давныхъ привилеев от королей наданных...» [9, с. 220], тобто надає дозвіл кievським міщанам на безмитну торгівлю

за межами Гетьманщини. Головне те, що гетьманськими дозвільними універсалами містам надавалося право залишати значну частину прибутків за органами міського самоврядування та міщанами.

За зразком королівських привілеїв українські гетьмани присвячували універсали окремим особам на війтівство, до яких для порівняння можна віднести Універсал Богдана Хмельницького про затвердження Івана Скиндера чернігівським війтом від 8 XI. 1649 р. [9, с. 93] та Універсал Івана Мазепи місту Києву про обрання війта від 7 X. 1699 р. [17, с. 337]. Так в зазначеному універсалі Б. Хмельницького, по-перше зазначає, що він спостерігав за порядком обрання в Чернігові війтом Івана Скиндера та визнає його особою гідною та вправною для цієї посади. По-друге, гетьман особисто постановляє та затверджує вказаного войта на чолі міського уряду пожиттєво згідно звичаєвого права («яко право тое звичай свой має»), про що повинна ще бути конфірмація його королівської милості. По-третє, гетьман визнає войта чернігівського за свого намісника, вказуючи про це в тексті: «И товариство наше, полковник и сотник и вси козаки, мають шанувати, яко наместника нашого, и ни в чом перешкоди не чинити» [9, с. 94]. А наступному для порівняння універсалі І. Мазепи, виданому вже через 50 років, зафіксовано насамперед причину нових виборів войта в Києві, через те, що попередній голова магістрату прийняв чернецький чин. Надалі в універсалі засвідчено, що для контролю за міськими виборами («селекцію») гетьман відправляє двох спостерігачів, значних військових товаришів Шійкевича й Карповича, та вказує: «... абы безъ жадныхъ звадь, ссоровъ и галасовъ, на кого по совету и согласию васъ всехъ голосовъ будетъ, на того и они высланные наши и зволеніе наше декларовали» [17, с. 338]., тобто наразі отримання результатів виборів без порушень саме вони повинні їх оголосити від його імені. Вказані універсали при порівнянні подібні між собою тим, що гетьмани завжди намагалися контролювати вибори міських війтів, а різняться в тому, що в першому випадку потрібна була конфірмація виборів війта королем польським, то в другому про звернення до російсько-царя нічого не зазначено.

До найчисельнішої групи локаційних універсалів владних органів Гетьманщини всіх рівнів потрібно віднести ті, які вже в рамках наданого та підтверджувального містам самоврядування, уточнювали тобто упорядковували соціально-економічні повноваження магістратів або ратуш та налагоджували господарські взаємовідносини міських мешканців. Наприклад до них можна зарахувати в першу чергу універсали таких гетьманів: І. Брюховецького про надання Чернігівській ратуші Погорілого млина, на річці Білоус, від 5 VIII. 1663 р. [13, с. 397]; П. Дорошенка про підтвердження борзенській громаді права на володіння млином, розташованим на міській борзенській греблі, від 29 VI. 1668 р. [13, с. 413]; Д. Многогрішного про надання права київським міщанам на безмитне перевезення товарів річками Дніпром, Десною, Прип'яттю та Березиною,

від 7 II. 1670 р. [13, с. 526]; І. Самойловича про надання місту Переяславу на 1680 рік прибутків з горілчаних, дьогтьових та тютюнових міських шинків, зі заборонаю займатися шинкуванням горілкою козакам, від 23 III. 1680 р. [13, с. 754]; І. Мазепи про підтвердження права міста Чернігова на село Петрушевичі, на перевіз на річці Десні, млин на річці Білоус та млин на річці Стрижень, від 17 IX. 1687 р. [18, с. 17] та його ж про сплату мита мешканцями Києва на товари, що ввозяться та вивозяться з країни, від 10 XI. 1699 р.; [18, с. 69] тощо. Крім гетьманів правові акти для упорядкування міського господарства видавали самоврядним містам також полковники як адміністратори полкових округів, про що підтверджують наступні універсали: чернігівського полковника Мартина Небаби про надання млинів Чернігову, від 20 III. 1650 р. [9, с. 263]; прилуцького полковника Івана Носа про підтвердження прилуцькій ратуші на млини, на річці Смоші, від 1 IX. 1709 р. [19, с. 580]; стародубського полковника Лук'яна Жоравки з дозволом осадити слободу і побудувати млин-вешняк на міські потреби Мглина, від 29 II. 1710 р. [19, с. 591] тощо. Як видно з тексту локаційних універсалів на упорядкування міського господарювання, то вони здебільшого стосувалися: регулювання прибутків ратуш та магістратів отриманих від борошномельного та інших виробництв і промислів; горілчаної оренди; перевезення товарів міськими купцями й міщанами та спати ними мита; порядку шинкування у містах; закріплення права міст на села, хутори, перевози, греблі, острови, млини та всілякі маєтності; пільгового оподаткування міської громади тощо.

З аналізу всіх наявних категорій правових актів автономної влади Гетьманщини видно, що в окрему групу доцільно виділити універсали ремісничим цехам самоврядних міст, які підтверджували попередні цехові права, встановлювали правовідносини між органами самоврядування та цеховими організаціями, забезпечували належну господарську діяльність міських цехів та захищали соціальні права ремісників як членів міської громади. Як зазначає С.В. Щербина, такі універсали ухвалювалися з різних причин, здебільшого внаслідок прохання ремісників узгодити правові норми та мали локальний характер і стосувалися, як правило, конкретного цеху [20, с. 163]. Дані універсали надавалися міським цехам як гетьманами так і полковниками. Прикладом цехових універсалів українських гетьманів можуть бути: Б. Хмельницького про надання привілеїв шевському цехові у Козельці від 18 XI. 1656 р. [9, с. 215]; І. Виговського про підтвердження права власності ковальського цеху [Києва] на сіножаті на Оболоні, 23 X. 1657 р. [13, с. 61]; Я. Собка козелецькому різницькому цеху про надання пільг, від 27 IV. 1660 р. [13, с. 197]; І. Мазепи коропівському ковальському і котлярському цеху про неприйняття до міських повинностей, від 2 XI. 1702 р. [21, с. 297] та багатьох інших. До полкових універсалів цієї групи

належать: лубенського полковника Івана Сербіна про підтвердження прав лубенського музичного цеху, від 25 X. 1672 р. [21, с. 557]; переяславського полковника Войці Сербіна про підтвердження давніх прав золотоносного ткацького цеху, від 28 X. 1676 р. [21, с. 584]; полтавського полковника Федора Жученка про надання фондушу кобеляцькому ткацькому цеху, від 11 X. 1687 р. [21, с. 593]. Ремісничі цехи як корпоративні організації в українських містах Гетьманщини впливали міського самоврядування. Від прибутків цехів залежало економічне становище міст. Представники цехів засідали в магістратах та ратушах. Але не треба забувати, що саме міські самоврядні органи санкціонували цехове право.

Норми універсалів усіх вказаних груп залишилися чинними в Лівобережній Україні навіть після ліквідації гетьманського управління переважно до проведення в українських містах Російській імперії першої міської реформи та введення в дію Жалува-

ної грамоти містам 1785 р. як основного правового акту перебудови міського самоврядування.

Враховуючи вище вказане маємо можливість прийти до висновку, що норми універсалів як одного з основних, офіційних видів джерел міського права, здійснювали реальне правове регулювання суспільних відносин в сфері міського самоврядування міст Гетьманщини протягом другої половини XVII – XVIII століть. Для творчого наукового сприйняття, локаційні універсали українським містам вказаного періоду за своїм змістом доцільно поділяти на наступні групи: підтверджувальні, охоронні, дозвільні, виборні, цехові та упорядкування. Незважаючи на нові історико-правові дослідження необхідно зазначити, що аналіз джерел міського права козацько-гетьманської доби потрібно продовжувати, особливо в напрямку всебічного розгляду саме правових пам'яток нормотворчості міських органів самоврядування, які є найменш розвідані на сьогоднішній день.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Скакун О.Ф. Теорія права і держави. 4-те видання. Київ: Алерта, 2017. 528 с.
2. Пархоменко Н.М. Джерела права: проблеми теорії та методології. Монографія. К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. 336 с.
3. Попко В.В. Порівняльне муніципальне право. К.: ВГЦ Київський університет, 2016. 351 с.
4. Гошко Т.Д. Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI-початок XVII ст.) [Текст]. Львів: Афіша, 2002. 255 с.
5. Козаченко А. Гетьманські універсали як джерело права Української держави другої половини XVII – початку XVIII століття. Вісник АПН України. 2003. № 1. С. 79-83.
6. Білостоцький С. Універсали. Довідник з історії України (А – Я). За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. 2-ге вид., доопр. і доповн. Київ: Генеза, 2002. С. 978-979.
7. Прус В.З. Універсали гетьманів як джерело права Лівобережної України другої половини XVII – першої половини XVIII ст. Наук. вісник Київського національного ун-ту внут. справ. 2008. № 3. С. 201-207.
8. Дзейко Ж. Універсали гетьманів Війська Запорозького: техніко-юридичні аспекти (середина XVII ст. – кінець XVIII ст.). Юридичні науки. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 2013. № 4(98). С. 16-19.
9. Універсали Богдана Хмельницького. 1648-1657. Нац. акад. наук України, Ін-т історії України; упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич; ред. кол. В. Смолій [та ін.]. К.: Альтернативи, 1998. 383 с.
10. Швидько А.К. Источники по истории городских поселений Левобережной Украины в отечественных архивохранилищах (вторая половина XVII – середина XVIII в.). Днепропетровск: ДГУ, 1988. 84 с.
11. Нариси історії архівної справи в Україні.: навчальний посібник для студ. іст. фак. вищ. навч. закл. / С.В. Абросимова, В.В. Бездрабко, В.В. Болдирев та інші.; За заг. ред. І. Матяш, К. Климової. К.: Академія, 2002. 612 с.
12. Гошко Т. Звичай і права: Джерела, коментарі, дослідження: У двох томах. Т. I: Антропологія міст і міського права на руських землях у XIV – першій половині XVII століття / Інститут Критики; Ukrainian Research Institute, Harvard University. Київ: Критика, 2019. – 564 с.
13. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687). Упоряд.: І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко; Ред. кол.: П. Сохань (голова) та інші. Київ; Львів: НТШ, 2004. – 1118 с.
14. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, ф. 1, спр. 54554, арк. 249–250.
15. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 57, оп. 1. спр. 138, арк. 687–688.
16. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 237, оп. 1. спр. 32, арк. 5.
17. Універсали Івана Мазепи. 1687-1709. Книга 1. / Упорядник: Іван Бутич. Київ – Львів, 2002. 757 с.
18. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. / Упорядник С.О. Павленко. – 2-ге вид. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 1144 с.
19. Універсали Павла Полуботка (1722-1723). / Упорядн. В. Ринсевич; Ред. кол.: П. Сохань (голова) та інші. К., 2008. 721 с.
20. Щербина С.В. Універсали гетьманів та полковників як джерело з історії ремісничих цехів Північного Лівобережжя другої половини XVII–XVIII ст. Сіверщина в історії України. Київ-Глухів: Вид-ня Центру пам'ятокознавства та УТОІПК, 2012. Вип. 5. С. 162–165.
21. Універсали Івана Мазепи (1687-1709). Частина 2. Упорядн. І. Бутич, В. Ринсевич; Голова ред. кол. П. Сохань. К.: НТШ, 2006. 799 с.